

अभौतिक सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षणसम्बन्धी कानुनी व्यवस्था

भीष्म बाँस्कोटा
bhishmabanskota@yahoo.com

लेखसार

नेपाल भौतिक र अभौतिक दुवै सांस्कृतिक सम्पदाहरूका दृष्टिकोणले ज्यादै धनी राष्ट्र मानिन्छ। अभौतिक सांस्कृतिक सम्पदा भन्नाले समुदाय, समूह तथा व्यक्तिले सांस्कृतिक सम्पदाको अङ्गका रूपमा मान्यता दिएका प्रचलन, प्रतिनिधित्व, अभिव्यक्ति, ज्ञान, सिप, साधन, वस्तु, कलावस्तु र त्यससँग जोडिएका सांस्कृतिक स्थलहरूलाई समेत बुझाउँछ। यस्ता सम्पदाअन्तर्गत भाषा र मौखिक अभिव्यक्ति, परम्परा, सामाजिक प्रचलन, रीतिरिवाज, चाडपर्वहरू, प्रकृति, ब्रह्माण्डसम्बद्ध ज्ञान र परम्परागत शिल्पकारिताजस्ता बहुआयामिक विधाहरू पर्दछन्। ती सम्पदाहरूको संरक्षणसम्बन्धी राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा विभिन्न नीति, ऐन, महासन्धि तथा कानुनी व्यवस्थाहरू रहेका छन्। नेपालको सन्दर्भमा अभौतिक सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षणसम्बन्धी कानुनी दस्तावेजहरूको शृङ्खलाबद्ध र एकीकृत ढङ्गले अध्ययन, विश्लेषण गरी यो लेख तयार पारिएको हुँदा यस अध्ययनबाट अभौतिक सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षणका कानुनी प्रावधानहरूका विषयमा अध्ययन, अनुसन्धान गर्न चाहने विद्यार्थी, संस्कृतिविद्, संरक्षणविद्, इतिहासविद्, अनुसन्धान गर्नेलगायत सबैलाई प्रत्यक्षपरोक्ष रूपमा लाभ पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ।

शब्दकुञ्जी

अभौतिक सांस्कृतिक सम्पदा, कानुनी व्यवस्था, संरक्षणसम्बद्धन, अध्ययनअनुसन्धान, र सांस्कृतिक एकता।

विषय प्रवेश

बहुजातीय, बहुसांस्कृतिक, बहुभाषीय एवम् बहुधार्मिक मुलुकका रूपमा रहेको नेपाल भौतिक र अभौतिक सांस्कृतिक सम्पदाहरूको दृष्टिकोणले ज्यादै सम्पन्न राष्ट्र मानिन्छ। नेपालको संविधानको धारा ३२ मा भाषा र संस्कृतिसम्बन्धी हकको व्यवस्था गरिएको पाइन्छ (नेपालको संविधान, २०७२, पृ. १५)। संविधानको धारा ५१ मा सामाजिक र सांस्कृतिक रूपान्तरणसम्बन्धी नीतिमा देशको सांस्कृतिक विविधता कायम राख्दै समानता एवम् सहअस्तित्वका आधारमा विभिन्न जातजाति, समुदायको भाषा, संस्कृति, लिपि, साहित्य, कला र सम्पदाको संरक्षण र विकास गर्ने एवम् बहुभाषिक नीतिको अवलम्बन गर्ने (नेपालको संविधान, पृ. २३) विषय समाविष्ट छ।

उल्लिखित सन्दर्भमा विश्वव्यापीकरणको प्रभावका कारण मौलिक संस्कृतिलाई जोगाई राख्नु, सम्पूर्ण भाषा र संस्कृतिको संरक्षण तथा सम्बर्द्धन गर्नु, प्राचीन स्मारक र पुरातात्विक स्थलहरूको संरक्षण तथा व्यवस्थापनका क्षेत्रमा पर्याप्त लगानी, अध्ययन एवम् अनुसन्धान गर्न भौतिक र अभौतिक सम्पदा संरक्षण

नीति, कानुन, कार्यविधि, निर्देशिकाहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनका साथै अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूका प्रतिवद्धताहरूको आन्तरिकीकरण एवम् कार्यान्वयन गर्दै यस क्षेत्रमा विद्यमान देखिएका चुनौतीहरूको सामना गर्दै अगाडि बढ्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ । अभौतिक सांस्कृतिक सम्पदाहरूको संरक्षणका क्षेत्रमा राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा देखिएका नीति, ऐन, महासन्धि एवम् कानुनहरूको अक्षरशः पालना गर्नु गराउनु सबै पक्ष राष्ट्रहरूको दायित्व हुन आउँछ । यस सन्दर्भमा अभौतिक सांस्कृतिक सम्पदाहरूको संरक्षणका क्षेत्रमा राष्ट्रिय एवम् अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा केकस्ता नीति, ऐन, कानुन र महासन्धिहरू तर्जुमा भएका छन् र ती कानुनी दस्तावेजहरूमा अभौतिक सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षणसम्बन्धी के-कस्तो कानुनी प्रावधान रहेको छ भन्ने बारेमा विस्तृत अध्ययन र खोज हुन आवश्यक देखिन्छ ।

अभौतिक सांस्कृतिक सम्पदाहरूको संरक्षणका सम्बन्धमा राष्ट्रिय एवम् अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा विभिन्न नीति, ऐन, महासन्धि एवम् कानुनहरूको तर्जुमा भएको सन्दर्भमा हाम्रो देशमा अभौतिक सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षणसम्बन्धी कानुनी व्यवस्थाका बारेमा विगतमा एकीकृत र शृङ्खलाबद्ध ढङ्गले अध्ययनअनुसन्धान हुन सकेको देखिँदैन । प्रस्तुत अध्ययनको मुख्य उद्देश्य राष्ट्रिय एवम् अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा अभौतिक सांस्कृतिक सम्पदाहरूको संरक्षणसम्बन्धमा देखिएका विद्यमान विभिन्न नीति, ऐन एवम् कानुनी व्यवस्थाहरूको एकीकृत र शृङ्खलाबद्ध ढङ्गले विश्लेषण गरी प्रस्तुत गर्नु रहेको छ ।

अध्ययनको विधि

राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा अभौतिक सांस्कृतिक सम्पदाहरूको संरक्षणसम्बन्धी विभिन्न नीति, ऐन, महासन्धि तथा कानुनी व्यवस्थाहरूको व्यवस्थित र शृङ्खलाबद्ध ढङ्गले अध्ययन गर्नका लागि राष्ट्रिय एवम् अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा पूर्व प्रकाशित संविधान, नीति, ऐन,

कानुन, महासन्धिलगायतका सामग्रीहरूको अध्ययन र विश्लेषण गरी यो लेख तयार पारिएको छ । अभौतिक सांस्कृतिक सम्पदाहरूको संरक्षणसम्बन्धी विभिन्न नीति, ऐन, महासन्धि एवम् कानुनी व्यवस्थाहरूका बारेमा राष्ट्रिय एवम् अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा देखा परेका कानुनी प्रावधान र महासन्धिहरूको एकीकृत रूपमा जानकारी हुने देखिन्छ । प्रस्तुत अध्ययनबाट मूलतः राष्ट्रिय एवम् अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा अभौतिक सांस्कृतिक सम्पदाहरूको संरक्षणका क्षेत्रमा देखा परेका विभिन्न नीति, ऐन, महासन्धिलगायत कानुनी व्यवस्थाहरूको एकीकृत र व्यवस्थित दस्तावेज तयार भएर सम्बद्ध विषयको कार्यान्वयनमा केही हदसम्म सहयोग पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

सम्पदा संरक्षणसम्बन्धी कानुनी व्यवस्था

नेपालमा अभौतिक सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षण सम्बन्धित राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय कानुनहरू कार्यान्वयन गरिँदै आएको सन्दर्भमा मुख्य कानुनहरूको सङ्क्षिप्त व्याख्या यस प्रकार गरिन्छ-

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३

यो संविधानको दफा ३ मा बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक विशेषतायुक्त, समान आकाङ्क्षा र नेपालको राष्ट्रिय स्वतन्त्रता, अखण्डता, राष्ट्रिय हित तथा समृद्धिप्रति आस्थावान् रही एकताको सूत्रमा आबद्ध सबै नेपाली जनतालाई समष्टिगत रूपमा राष्ट्र भनी परिभाषित गरिएको छ । यस संविधानको दफा ५ (१) मा नेपालमा बोलिने सबै मातृभाषाहरूलाई राष्ट्रभाषाका रूपमा परिभाषित गरिएको छ भने सोही दफाको उपदफा (२) मा देवनागरी लिपिमा नेपाली भाषा सरकारी कामकाजको भाषा हुने व्यवस्था छ (नेपालको अन्तरिम संविधान, वि.स. २०६३, पृ.२) । स्थानीय निकाय र कार्यालयमा मातृभाषा प्रयोग गर्न कुनै बाधा हुने छैन । त्यसरी प्रयोग गरिने भाषालाई राज्यले सरकारी कामकाजको भाषामा रूपान्तर गरेर अभिलेखका रूपमा राख्ने

व्यवस्था छ ।

नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा १७ को उपधारा ३ ले नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक समुदायलाई भाषा, लिपि, संस्कृति, सांस्कृतिक सभ्यता र सम्पदाको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्ने हक हुनेछ भनी प्रत्याभूत गरेको छ (नेपालको अन्तरिम संविधान, वि.स. २०६३, पृ.७) । तर कसैले धर्म परिवर्तन गराउन र एक अर्काको धर्ममा खलल पार्ने गरी कुनै काम, व्यवहार गर्न पाइने छैन भन्ने व्यवस्था गरिएको छ भने दफा ३५ (३) मा राज्यका नीतिहरूको चर्चा गर्ने क्रममा विभिन्न धर्म, संस्कृति, जाति, समुदाय, सम्प्रदाय, उत्पत्ति र भाषाभाषीहरूका बिच समानता र सहअस्तित्वका आधारमा स्वस्थ र सुमधुर सामाजिक सम्बन्ध विकसित गरी सबैको भाषा, साहित्य, लिपि, कला र संस्कृतिको समान विकासद्वारा देशको सांस्कृतिक विविधता कायम राखी राष्ट्रिय एकतालाई सुदृढ गर्ने नीति राज्यले अवलम्बन गर्ने प्रावधान छ ।

नेपालको संविधान

बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक तथा भौगोलिक विविधतायुक्त विशेषतालाई आत्मसात् गरी विविधता बीचको एकता, सामाजिक सांस्कृतिक ऐक्यबद्धता, सहिष्णुता र सद्भावलाई संरक्षण एवम् प्रवर्धन गर्ने, वर्गीय, जातीय, क्षेत्रीय, भाषिक, धार्मिक, लैङ्गिक र सबै प्रकारका जातीय छुवाछुतको अन्त्य गर्नु संविधानको मूलभूत उद्देश्य हो । वर्तमान संविधानको धारा ६ मा नेपालमा बोलिने सबै मातृभाषाहरूलाई राष्ट्रभाषा भनिएको छ भने धारा ७ मा देवनागरी लिपिमा लेखिने नेपाली भाषालाई नेपालको सरकारी कामकाजको भाषा हुने र सोही धाराको उपधारा (२) मा नेपाली भाषाबाहेक प्रदेशले आफ्नो प्रदेशभित्र बहुसङ्ख्यक जनताले बोल्ने एक वा एकभन्दा बढी अरू राष्ट्रभाषालाई कानुनबमोजिम प्रदेशको सरकारी कामकाजको भाषा निर्धारण गर्न सक्ने व्यवस्था छ (नेपालको संविधान, २०७२, पृ.३-४) ।

संविधानको धारा २६ मा धार्मिक स्वतन्त्रताको

हकसम्बन्धी व्यवस्था छ (नेपालको संविधान, पृ.१३-१४) । सोही धाराको उपधारा (१) मा धर्ममा आस्था र ख्ने प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो आस्थाअनुसार धर्मको अवलम्बन, अभ्यास र संरक्षण गर्ने स्वतन्त्रता हुने, उपधारा (२) मा प्रत्येक धार्मिक सम्प्रदायलाई धार्मिक स्थल तथा धार्मिक गुठी सञ्चालन र संरक्षण गर्ने हक र उपधारा (३) मा कसैले कसैको धर्म परिवर्तन गराउने वा अर्काको धर्ममा खलल पर्ने काम वा व्यवहार गर्न वा गराउन नहुने र त्यस्तो कार्य गरेमा कानुनबमोजिम दण्डनीय हुने व्यवस्था छ । संविधानको धारा ३२ को उपदफा १, २ र ३ मा क्रमशः प्रत्येक व्यक्ति र समुदायलाई आफ्नो भाषा प्रयोग गर्ने हक, आफ्नो समुदायको सांस्कृतिक जीवनमा सहभागी हुन पाउने हककासाथै नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायलाई आफ्नो भाषा, लिपि, संस्कृति, सांस्कृतिक सभ्यता र सम्पदाको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्ने हक हुने संवैधानिक प्रावधान छ (नेपालको संविधान, पृ. १५) ।

संविधानको धारा ५१ (ग) मा राज्यका नीतिहरूमा सामाजिक र सांस्कृतिक रूपान्तरणसम्बन्धी नीतिको व्यवस्था गरिएको छ (नेपालको संविधान, पृ. २३) । सोही धाराको उपदफा १ देखि ७ सम्म राष्ट्रिय सम्पदाको रूपमा रहेको कला, साहित्य र सङ्गीतको विकासमा जोड दिने, समाजमा विद्यमान धर्म, प्रथा, परम्परा, रीति तथा संस्कारका नाममा हुने सबै प्रकारका विभेद, असमानता, शोषण र अन्यायको अन्त गर्ने तथा देशको सांस्कृतिक विविधता कायम राख्दै समानता तथा सहअस्तित्वका आधारमा विभिन्न जातजाति र समुदायको भाषा, लिपि, संस्कृति, साहित्य, कला र सम्पदाको संरक्षण र विकास गर्ने नीति अवलम्बन गरिएको छ । संविधानको अनुसूची ६ मा प्रदेशको अधिकार सूचीको बुँदा नम्बर १८ मा भाषा, लिपि, संस्कृति, ललितकला र धर्मको संरक्षण र प्रयोग (नेपालको संविधान, पृ. १८२-१८३) तथा अनुसूची ८ मा स्थानीय तहको अधिकार सूचीको बुँदा नम्बर २२ मा भाषा, संस्कृति र ललितकलाको संरक्षण तथा विकास गर्ने हकको उल्लेख पाइन्छ (नेपालको संविधान, पृ. १८६-१८७) ।

समाज अन्वेषण (वर्ष-२, अङ्क-१, पूर्णाङ्क-३, २०८१ वैशाख-असोज)/९

विद्यमान नीतिहरू

राष्ट्रिय मूल नीति, २०३८

राष्ट्रिय मूल नीतिको तर्जुमा विभिन्न चरण (वि.स. २०३३-२०३७) मा बसेको तत्कालीन राजसभाको बैठकबाट भएको हो। यस नीतिमा संस्कृति क्षेत्रलाई विशेष महत्त्व दिँदै भौतिक र अभौतिक दुवै संस्कृतिलाई सम्बोधन गरिएको पाइन्छ। तत्कालीन नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानलाई नेपाली कला, सङ्गीत, साहित्य र संस्कृतिको केन्द्रविन्दुको रूपमा विकास गर्ने, प्रत्येक विकास क्षेत्रको परम्परागत जात्रा, उत्सव, पर्व तथा नाचहरूको लोकप्रियताको आधारमा एक लगत तयार गरेर प्रोत्साहन गर्ने नीति लिइएको देखिन्छ (राष्ट्रिय मूल नीति, २०३८, पृ. १३)। उक्त नीतिमा राष्ट्रभाषा नेपालीलाई शिक्षाको लागि प्रोत्साहन दिने नीति अवलम्बन गरिएको छ (राष्ट्रिय मूल नीति, पृ. ११)। अतः तात्कालिक नेपाल अधिराज्यको संस्कृतिसम्बन्धी नीति निर्धारण गर्दै योजना बनाई लागु गर्ने संस्कृति नीति अवलम्बन गर्नु यस नीतिको महत्त्वपूर्ण पक्ष हो।

राष्ट्रिय संस्कृति नीति, २०६७

मानव जातिले आफ्नो ज्ञान, सिप र क्षमताको उपयोग गरी सृजना गरेका भौतिक र अभौतिक सृजना अनुरूपको जीवनशैलीको समष्टिगत रूप नै संस्कृति हो। नेपाली समाजमा विद्यमान विभिन्न जाति र समुदायका परम्परागत भौतिक र अभौतिक सांस्कृतिक सम्पदाहरूको अध्ययन र संरक्षण गरी एक अर्कामा सम्मान, सद्भाव र सहिष्णुताको भावना जागृत गराई सामाजिक मर्यादा अभिवृद्धि गर्दै देशलाई सांस्कृतिक एकताको सूत्रमा गाँस्नु यो नीतिको मुख्य लक्ष्य हो (राष्ट्रिय संस्कृति नीति, २०६७, पृ. ८)। विभिन्न जाति तथा समुदायका सांस्कृतिक मान्यता र लोक-परम्परा प्रति एक अर्कामा सम्मान र सहिष्णुताको भाव जागृत गराई समाजमा शान्ति र सद्भाव कायम गरेर राष्ट्रिय एकतालाई अक्षुण्ण राख्नु यो नीतिको मूल उद्देश्य हो।

विद्यमान सबै जाति, समुदाय, विभिन्न भाषा भाषिकाको पहिचान, विभिन्न जातिका लोकवार्ता, परम्परागत लोक नाटक, सङ्गीत, नृत्य, लोककला, शिल्पकला आदिका प्रदर्शनकारी कलाको अध्ययन, अनुसन्धान, वर्गीकरण, संरक्षण, व्यवस्थापन तथा व्यवसायीकरण तथा विभिन्न जातिहरूबिच धार्मिक सहिष्णुता, आपसी सद्भाव र एकतालाई अक्षुण्ण राखी अनेकतामा एकता कायम गरिने नीतिमा उल्लेख छ (राष्ट्रिय संस्कृति नीति, पृ. १०-११)। अभौतिक सांस्कृतिक सम्पदा र लोकवार्ता एकेडेमीको स्थापना गर्ने, धार्मिक परम्परा, रीतिरिवाजको सञ्चालन, राष्ट्रिय एकताको भावना अभिवृद्धि, धर्म, दर्शन र मान्यताप्रति सम्मान, सहिष्णुता र समन्वयको भावना जागृत गराइने नीति रहेको छ (राष्ट्रिय संस्कृति नीति, पृ. १०-१२)। राष्ट्रिय संस्कृति नीतिमा देशभरिका जातजातिहरूको आधिकारिक विवरण तयार गर्ने, रीतिरिवाज र चाडपर्वको विस्तृत अध्ययन र विवरण आदिको सूची तयार गर्ने, धर्म दर्शन, राष्ट्रव्यापी रूपमा भाषा भाषिकाहरूको इतिहास, अवस्थाको अध्ययन गरी जातजाति र समुदायको विवरण आदिको सूची तयार गर्ने, साहित्य र लोकवार्ताको विधागत सर्वेक्षण, सङ्कलन र अध्ययन गर्ने, परम्परागत लोककलाको सर्वेक्षण र अध्ययन गरी परम्परागत सिप र प्रविधिको अभिलेखीकरण गर्ने, प्रदर्शनकारी कलाहरू, परम्परागत ठाउँ, वाद्य सामग्री, प्रदर्शनमा प्रयोग हुने वस्त्र आभूषणको अध्ययन गरी विवरण तयार गरिने व्यवस्था छ (राष्ट्रिय संस्कृति नीति, पृ. १४-१८)। यस नीतिको रणनीति तथा कार्यनीति अन्तर्गत कानुनी व्यवस्था एवम् संरचनागत सुधारमा जोड दिइएको छ (राष्ट्रिय संस्कृति नीति, पृ. १२-१३)। प्रस्तुत नीति कार्यान्वयनका क्रममा आउन सक्ने सम्भाव्य जोखिम, चुनौती र तिनलाई सम्बोधन गर्न आवश्यक उपायसमेत सुल्झाइएको देखिन्छ। यो नीति परिवर्तित सन्दर्भ र समयसापेक्ष रूपमा परिमार्जित हुन आवश्यक देखिन्छ।

गुठी संस्थान ऐन, २०३३

राजगुठीहरूलाई सुव्यवस्थित रूपले सञ्चालन

गर्न र विभिन्न वर्गका जनताबिच सुमधुर सम्बन्ध कायम राख्न, सर्वसाधारण जनताको आर्थिक हित र नैतिकता कायम राख्ने उद्देश्यले गुठी संस्थान ऐनको कानुनको व्यवस्था भएको हो। यस ऐनको दफा १७ (३) मा गुठी संस्थानको काम, कर्तव्य तथा अधिकार उल्लेख गर्ने क्रममा दानपत्र लिखत परम्परा बमोजिमको धार्मिक पर्वपूजा धर्मलोप नहुने गरी चलाउने/चलाउन लगाउने (गुठी संस्थान ऐन, २०३३, पृ. ९) एवम् सोही दफाको उपदफा (४) मा राजगुठीको चल-अचल सम्पत्ति वा त्यसबाट भएको आम्दानी हाल भैरहेको र थप कुनै धार्मिक, शैक्षिक, सामाजिक, सांस्कृतिक वा परोपकारी संस्था वा कार्यमा लगाउनुपर्ने व्यवस्था छ।

गुठी संस्थान ऐनको दफा १७ (६ख) मा प्राचीन गरगहना र धार्मिक, सांस्कृतिक वस्तुहरूको लगत राखी संरक्षण गर्ने, गराउने सम्बन्धी प्रावधान छ। यस ऐनमा संस्थानलाई नोक्सान वा राजगुठीको धर्म कार्यमा बाधा पर्ने कुनै काम कारवाही, आर्थिक कारोबार वा अन्य व्यवस्थासम्बन्धी काम गर्न प्रतिबन्ध लगाएको छ। साथै मठ मन्दिरमा चढ्ने भेटीघाटीको व्यवस्था गर्ने, प्राचीन गरगहना तथा धार्मिक, सांस्कृतिक वस्तुहरूको लगत राखी संरक्षण गर्ने, गराउने कार्य जिम्मेवारी संस्थानमा निहित छ। यो ऐनको दफा २० मा सामाजिक हितको लागि राखिएका निजी गुठीका गुठीयारले शिलापत्र, धर्मपत्र, दानपत्र आदिमा लेखिएबमोजिम सम्बद्ध गुठीको सञ्चालन नगरी गुठीको सम्पत्ति हिनामिना गरेको देखिएमा गुठियारले लिखित अनुरोध नगरे पनि संस्थानले त्यस्तो गुठीको जिम्मा लिई बन्दो वस्तु सञ्चालन गर्न सक्ने व्यवस्था उल्लेख छ (गुठी संस्थान ऐन, पृ.११)। यस ऐनको दफा ४४ मा प्राचीन मूर्ति तथा गरगहनाको सम्बन्धमा राजगुठीका महन्त, पुजारी, गुठियार र अन्य रकमीहरूले आफ्नो जिम्माका देवीदेवताको प्राचीन मूर्ति गरगहना, भाँडावर्तन आदि सुरक्षित हुने गरी त्यसको अद्यावधिक लगत बनाई संस्थानबाट जँचाई राख्नुपर्ने प्रावधान छ (गुठी संस्थान ऐन, पृ.२१)।

सोही ऐनको दफा ५७ मा धर्मलोप गर्नेलाई सजाय दिने व्यवस्था गरिएको छ। गुठीको लिखत, शिलापत्र, दानपत्रबमोजिमको कार्य नगरी धर्मलोप गरेमा त्यस्तो व्यक्तिलाई पाँचसय रूपैयाँसम्म जरिवाना हुने र त्यस्तो व्यक्तिलाई गुठीको लिखत, शिलापत्र, दानपत्र आदि बमोजिम काम गर्ने, गराउन सकिने र सोबमोजिम नगर्ने महन्त, पुजारी, गुठियार र अन्य रकमीहरूलाई खारेज गरी अर्को व्यक्तिलाई नियुक्ति गर्ने सम्मको अधिकार दिइएको छ। यो ऐनको दफा ६३ (ख) मा प्रत्येक जिल्लाभिन्न कार्यालयले आफ्नो जिल्लाका गुठीहरूको कामकारवाहीको आवश्यक रेखदेख र निरीक्षण गर्नुका साथै देवस्थलहरूका प्राचीन मूर्ति, गरगहना आदि सम्पत्तिको रेखदेख गर्नुपर्ने व्यवस्थाको उल्लेख पाइन्छ (गुठी संस्थान ऐन, पृ.२५)।

स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५

यस ऐनको दफा २५ (ग) मा वडा समितिको काम, कर्तव्य र अधिकार तोक्ने क्रममा वडाभिन्नका पाटी, पौवा, धर्मशाला, मठ मन्दिर, मस्जिद, गुम्बा आदि देवस्थल, मदरसा, पर्तिजग्गा, पोखरी, तलाउ, ईनार, कुवा, धारालगायतका सार्वजनिक महत्त्वका धार्मिक तथा सांस्कृतिक स्थलहरूको लगत राख्न एवम् संरक्षण गर्न गाउँ विकास समितिलाई सहयोग गर्ने व्यवस्था छ (स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५, पृ. १६)। सोही ऐनको दफा २८ (भ) मा गाउँ विकास समितिका काम, कर्तव्य र अधिकार अन्तर्गत भाषा र संस्कृतिसम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ (स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, पृ. २१)। यो दफामा गाउँ विकास क्षेत्रभिन्नका विभिन्न भाषा, धर्म र संस्कृतिको संरक्षण गर्ने, गराउने र तिनको विकासमा सहयोग गर्ने कानुनी प्रावधान छ।

उल्लिखित ऐनको दफा ६८.ख मा सार्वजनिक पोखरी, देवालय, शिवालय, पाटी, पौवा, धारा, घर, इनार, पानीघाट आदि गाउँ विकास समितिको रेखदेख, मर्मत, सम्भार र प्रबन्ध गर्नुपर्ने व्यवस्था छ (स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, पृ. ४१-४२)। सोही ऐनको दफा

दद.ग (४) मा कुनै नगरको ऐतिहासिक, पुरातात्विक वस्तु तथा कला संस्कृति संरक्षण गर्न नेपाल सरकारले तोकिएको आधारमा सांस्कृतिक नगरसमेत घोषणा गर्न सक्ने प्रावधान छ (स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, पृ. ५५)।

आदिवासी/जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन, २०५८

नेपालका विभिन्न जनजातिको सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक विकास र उत्थान तथा राष्ट्रिय विकासको मूल प्रवाहमा समान सहभागिताका लागि आदिवासी/जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठानको स्थापना गरिएको र सो प्रतिष्ठानको सञ्चालनका लागि आदिवासी/जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन, २०५८ जारी भएको हो। यस ऐनको दफा ६ मा प्रतिष्ठानले आदिवासी/जनजातिको भाषा, लिपि, साहित्य, इतिहास, कला, संस्कृति, परम्परागत सिप र प्रविधिको प्रवर्द्धन तथा संरक्षण, भाषा लिपि, साहित्य, इतिहास, कला, परम्परा र संस्कृतिको अध्ययन तथा अनुसन्धान र विकास गर्ने, परम्परागत रूपमा अभ्यास गर्दैआएका प्रविधि, सिप र विशिष्ट जानकारीलाई प्रचलित कानुनको अधिनमा रही बौद्धिक सम्पत्ति अधिकारको रूपमा संरक्षण गर्ने वा गराउने, तिनको इतिहास तथा साहित्य प्रकाशन गर्ने, भाषाको शब्दकोष तयार गरी प्रकाशन गर्ने वा गराउने तथा भाषा, संस्कृति, इतिहास, परम्परालाई परिचय गराउने अभिलेखालय तथा सङ्ग्रहालय समेत स्थापना गर्ने प्रावधान छ।

सोही ऐनको दफा ६ मा नै प्राथमिक तहसम्म आदिवासी/जनजातिको मातृभाषा पढाउन विद्यालय स्थापना गर्ने, भाषा, संस्कृति, इतिहास, साहित्य, कला, परम्परागत प्रविधिको अध्ययन वा अनुसन्धान गर्न चाहने विदेशी विद्वानलाई नेपाल सरकारको स्वीकृति लिई प्रतिष्ठानसँग सम्बद्ध भई अध्ययन वा अनुसन्धान गर्न दिने, सम्बद्ध सूचनाको सङ्कलन र व्यवस्थापन गर्ने, विपन्न र पिछडिएका समूहको आर्थिक, सामाजिकस्तर वृद्धि गर्न विशेष कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने वा गराउने,

समान उद्देश्य भएका अन्तर्राष्ट्रिय संस्थासँग सम्बन्ध कायम गरी सहयोग आदानप्रदान गर्ने, आदिवासी/जनजाति विषयमा परामर्श सेवा दिने, मातृभाषामा सूचना, समाचार र विविध कार्यक्रम प्रसारण गर्ने व्यवस्था मिलाउँदै सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक विभेद, भिन्नता र बेमेललाई ध्यानमा राख्दै सम्पन्न र विपन्न आदिवासी/जनजातिको अनुसूची तयार पार्नु पर्ने प्रावधान छ।

प्रतिलिपि अधिकार ऐन, २०५९

साहित्य, कला, ज्ञानविज्ञान र अन्य क्षेत्रमा मौलिक एवम् बौद्धिक रूपले प्रस्तुत गरिएका रचनासम्बन्धी कानुनी व्यवस्थालाई समयानुकूल बनाउन प्रतिलिपि अधिकार ऐन, २०५९ लागु भएको हो। यस ऐनमा रचना, रचयिता, श्रव्यदृष्यरचना, फोटोजन्यरचना, ध्वनि, प्रतिलिपि अधिकारी धनी, नैतिक अधिकार, प्रकाशनको हक संरक्षण हुने प्रावधान छ। यस ऐनको दफा (३) मा प्रतिलिपि अधिकारको संरक्षण प्राप्त हुने व्यवस्था छ। सोही दफाको उपदफा (१) मा कुनै पनि रचनालाई प्रतिलिपि अधिकारको संरक्षण प्राप्त हुने तथा उपदफा (२) मा (प्रतिलिपि अधिकार ऐन २०५९, पृ. १४५) कुनै पनि लौकिक अभिव्यक्ति विधाअन्तर्गतका उखान, लोककथा, लोकगीत वा अन्य कुनै लोक अभिव्यक्तिमा आधारित व्युत्पन्न रचनालाई मूल रचनाको प्रतिलिपि अधिकारमा प्रतिकूल असर नपुऱ्याउने किसिमले मौलिक रचना सरह नै प्रतिलिपि अधिकारको संरक्षण प्राप्त हुने कानुनी व्यवस्था छ।

नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ऐन, २०६४

नेपालका सबै भाषा, साहित्य र संस्कृतिलाई संरक्षण, सम्बर्द्धन र विकास गर्नुपर्ने कुरालाई हृदयङ्गम गर्दै भाषा, साहित्य, संस्कृति, दर्शन र सामाजिकशास्त्रको अनुसन्धान र मौलिक सृजनाका माध्यमद्वारा समाजोपयोगी कृतिहरू तयार गर्न, गराउन यो ऐन जारी गरिएको हो। यो ऐनको परिच्छेद-२ को दफा ५ मा प्रज्ञा प्रतिष्ठानले (नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ऐन, पृ.३)। नेपालका सबै भाषा,

साहित्य, संस्कृति, दर्शन र सामाजिकशास्त्र सम्बन्धी विभिन्न विषयमा अध्ययन र अनुसन्धान गर्ने, गराउने, सोका लागि विद्वत्वृत्ति व्यवस्था गर्ने, अनुसन्धानात्मक तथा मौलिक कृतिहरूको सृजना एवम् प्रकाशन गर्ने र गराउने, आवश्यकताअनुसार उच्चस्तरीय कृतिहरूको अनुवाद एवम् प्रकाशन गर्ने, गराउने काम, कर्तव्य र अधिकार तोकिएको छ।

नेपालका विभिन्न जाति र समुदायका साहित्य, लिपि, संस्कृति तथा लोकोक्तिको सम्वर्धन र संरक्षण गर्ने, लोकसाहित्यको अध्ययन, अनुसन्धान, सम्वर्धन र संरक्षण गर्ने, नेपालमा बोलिने भाषामा विश्वकोष र शब्दकोष तयार गरी प्रकाशन गर्ने तथा सबै भाषा र साहित्यलाई विश्वमा पहिचान गराउने तथा नेपालका लोपोन्मुख भाषा र संस्कृतिको संरक्षण तथा सम्वर्द्धन गर्न प्राथमिकता दिने (नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ऐन, पृ. ३-४) कुरा ऐनमा उल्लेख छ।

नेपाल ललितकला प्रज्ञा प्रतिष्ठान ऐन, २०६४

नेपाली ललितकलाको विधागत अध्ययन, अनुसन्धान, संरक्षण, सम्वर्धन, प्रवर्धन एवं सर्वाङ्गीण विकास गर्ने उद्देश्यले नेपाल ललितकला प्रज्ञा प्रतिष्ठानको स्थापना भएको हो। यस ऐनको परिच्छेद २ को दफा ५ मा प्रज्ञा प्रतिष्ठानको काम, कर्तव्य तथा अधिकार तोकिएको छ (नेपाल ललितकला प्रज्ञा प्रतिष्ठान ऐन, २०६४, पृ.२-३)। प्रतिष्ठानले ललितकलाको सङ्कलन, संरक्षण, सम्वर्धन, अध्ययन, अनुसन्धान, मौलिक कृतिको सृजना र प्रकाशन, योगदानका आधारमा स्वदेशी तथा विदेशी व्यक्तिलाई कदर, सम्मान तथा पुरस्कारको व्यवस्थापन, पुस्तकालय, ग्यालरी तथा सङ्ग्रहालयको स्थापना, विद्वत्वृत्तिको व्यवस्थापन, विभिन्न जात, जाति र समुदायका पहिचान भल्काउने ललितकलाको अध्ययन, अनुसन्धान, सम्वर्धन तथा संरक्षण, ललितकलालाई विश्वसमक्ष परिचित गराउने, राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रियस्तरका गोष्ठी, कार्यशाला, सम्मेलन, प्रदर्शनी, महोत्सव तथा प्रतियोगिताको आयोजना,

पारस्परिक सहयोग आदानप्रदान, लोकपक्षीयकलाको उत्थान, विकास र विस्तार गर्न सक्ने प्रावधान छ।

नेपाल सङ्गीत तथा नाट्य प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०६४

नेपालको सङ्गीत तथा नाट्य विधागत अध्ययन, अनुसन्धान, संरक्षण, सम्वर्धन, प्रवर्द्धन र सर्वाङ्गीण विकास गर्ने उद्देश्यले नेपाल सङ्गीत तथा नाट्य प्रज्ञा प्रतिष्ठानको स्थापना भएको हो। यस ऐनको परिच्छेद २ को दफा ५ मा प्रज्ञा प्रतिष्ठानको काम, कर्तव्य र अधिकार सम्बन्धी व्यवस्था छ (नेपाल सङ्गीत तथा नाट्य प्रज्ञा प्रतिष्ठान ऐन, वि.स.२०६४, पृ.२-३)। यो ऐनमा सङ्गीत तथा नाट्यकलाको सङ्कलन, संरक्षण, सम्वर्धन र अध्ययन, अनुसन्धान, मौलिक कृतिको सृजना र प्रकाशन, योगदानका आधारमा स्वदेशी तथा विदेशी व्यक्तिलाई कदर, सम्मान तथा पुरस्कारको व्यवस्थापन, पुस्तकालय, सङ्ग्रहालय, रङ्गमञ्च, नाट्यशालाको स्थापना, विभिन्न समुदायका बाजा, वाद्य सामग्री तथा सङ्गीत संयोजन गर्ने साधनहरूको संरक्षण, विभिन्न जाति र समुदायका मौलिक लोकधुन, लोकनृत्य तथा लोक सङ्गीतको अध्ययन, अनुसन्धान, सम्वर्धन र संरक्षण, विश्वसमक्ष विधाको पहिचान गराउने, विद्वत्वृत्तिको व्यवस्थापन गर्ने, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रियस्तरका गोष्ठी, कार्यशाला, सम्मेलन, महोत्सव र प्रतियोगिता आयोजना, पारस्परिक सहयोग आदान-प्रदान, तथा सम्वद्ध कलाको उत्थान र विकास गर्ने, गराउने कानुनी व्यवस्था छ।

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४

नेपालको संविधानबमोजिम तीनोटै तहबिचको सहकारिता, सहअस्तित्व र समन्वयलाई प्रवर्द्धन गर्दै जनसहभागिता, उत्तरदायित्व, पारदर्शिता सुनिश्चित गरी सुलभ र गुणस्तरीय सेवा प्रवाह गर्न स्थानीय सरकार सञ्चालन गर्न स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ लागु गरिएको हो। यस ऐनको परिच्छेद २ को दफा ३ मा गाउँपालिका तथा नगरपालिकाको सङ्घ्या र चारकिल्ला खुलेको सीमाना भाषिक, सांस्कृतिक

आदिका आधारमा निर्धारण गर्ने व्यवस्था छ (स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, वि.स. २०७४, पृ. ३)। यस ऐनको दफा ५ को (३.ग) मा वडाको केन्द्र तोक्ने सन्दर्भमा भाषिक, सांस्कृतिक एवम् सामाजिक तथा सामाजिक विशिष्टतालगायतका आधारहरूमा तोक्न सक्ने कानुनी प्रावधान छ। यो ऐनको दफा ९ मा सांस्कृतिक वा पर्यटकीय क्षेत्र घोषणा गर्न सक्ने व्यवस्था छ (स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४, पृ. ५ र १०)। सोही ऐनको परिच्छेद ३ को दफा ११ (फ) मा गाउँपालिका तथा नगरपालिकाको काम, कर्तव्य र अधिकारको उल्लेख गर्ने क्रममा भाषा, संस्कृति र ललितकलाको संरक्षण र विकास सम्बन्धी व्यवस्था छ (स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, पृ. २४)। सोही दफाको फ (१) मा भाषा, संस्कृति र ललितकलाको संरक्षण र विकाससम्बन्धी स्थानीयस्तरको नीति, कानून, मापदण्ड, योजना, कार्यान्वयन, अनुगमन र नियमन, उपदफा (३) मा परम्परागत जात्रा तथा पर्वको सञ्चालन र व्यवस्थापन र उपदफा फ (५) मा भाषा, संस्कृति र ललितकलाको संरक्षण र विकाससम्बन्धी अन्य कार्य गर्न सक्ने कानुनी व्यवस्था छ। सोही ऐनको परिच्छेद-६ को दफा २४ को ३ (भ) मा गाउँपालिका तथा नगरपालिकाले योजना तर्जुमा गर्दा भाषिक तथा सांस्कृतिक पक्षको जर्गेना र सामाजिक सद्भाव र एकता अभिवृद्धिमा सघाउ पुऱ्याउने किसिमले गर्नुपर्ने कुरालाई महत्वका साथ औल्याइएको छ। उक्त ऐनको दफा २६ (छ) मा गाउँपालिका तथा नगरपालिकाले साभेदारीमा वा संयुक्त व्यवस्थापनमा पर्यटन, प्रविधि तथा सांस्कृतिको प्रवर्द्धन र विकास गर्न सक्ने प्रावधान छ (स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, पृ. ४३) भने परिच्छेद १४ को दफा १९ (२ग) मा नेपाल सरकारले सामाजिक, सांस्कृतिक संरक्षण वा आर्थिक विकासका लागि प्रदेश सरकारको परामर्शमा एकै भाषा वा सांस्कृति भएका समुदायको सघन उपस्थिति र बाहुल्यता रहेको अवस्थामा स्वायत्त क्षेत्र घोषणा गर्न सक्ने व्यवस्था छ (स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, पृ. ७७-७८)।

नेपाल सरकारबाट स्वीकृत कार्य विस्तृतीकरण

नेपाल सरकारबाट स्वीकृत कार्य विस्तृतीकरण दस्तावेजमा तीनोटै तहको एकल र साभ्ना अधिकार वाँडफाँट र विस्तृतीकरणको चर्चा पाइन्छ। सङ्घको अधिकार र कार्य विस्तृतीकरण गर्ने क्रममा संस्कृति, ललितकला, धर्म, सभ्यता र सम्पदासम्बन्धी राष्ट्रिय नीति, कानून, मापदण्ड, अध्ययनअनुसन्धान, समन्वय र नियमन, विश्वसम्पदासम्बन्धी गुठी नीति, कानून, मापदण्ड, योजना, नियमन र व्यवस्थापन र पुरातत्त्व, सांस्कृतिक धरोहर, धर्म र परम्परासम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घसंस्थासँगको सम्पर्क, सहयोग र समन्वयको अधिकार सङ्घको अधिकार र कार्य विस्तृतीकरणभित्र पर्दछ (नेपाल सरकारबाट स्वीकृत कार्य विस्तृतीकरण, पृ. ४१)। यसै दस्तावेजमा प्रदेशको एकल अधिकारमा भाषा, लिपि, संस्कृति, ललितकला र धर्मको संरक्षण र प्रयोगसम्बन्धी प्रादेशिक नीति, कानून, मापदण्ड, योजना, कार्यान्वयन र नियमन, प्रादेशिकस्तरका भाषा, लिपि, संस्कृति, ललितकला र धार्मिकलगायतका सम्पदाको संरक्षण, सम्वर्द्धन, खोज, अनुसन्धान तथा व्यवस्थापन तथा पुरातत्त्व, सांस्कृतिक धरोहर, धर्म र परम्परासँग सम्बन्धित सङ्घसंस्था र अन्तर प्रदेश सम्पर्क, सहयोग र समन्वयसम्बन्धी व्यवस्थाको उल्लेख छ (नेपाल सरकारबाट स्वीकृत कार्य विस्तृतीकरण पृ. ६८)। गुठी व्यवस्थापन आदि परम्परागत रूपमा गुठीअन्तर्गत चलिआएका विभिन्न जात्रा, पर्वहरूको सञ्चालन र व्यवस्थापको अधिकार पनि प्रदेश तहलाई नै दिइएको छ (नेपाल सरकारबाट स्वीकृत कार्य विस्तृतीकरण पृ. ७१)। भाषा, संस्कृति र ललितकलाको संरक्षण र विकाससम्बन्धी स्थानीय-स्तरको नीति, कानून, मापदण्ड, योजना, कार्यान्वयन, नियमन तथा परम्परागत जात्रा, पर्वहरूको सञ्चालन र व्यवस्थापनको अधिकार स्थानीय तहको अधिकारभित्र निहित छ (नेपाल सरकारबाट स्वीकृत कार्य विस्तृतीकरण पृ. ८९)।

आदिवासी र जनजातिसम्बन्धी महासन्धि, १९८९

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठनको महासम्मेलनले मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणपत्र, आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, आफ्नो बसोबास रहेको राज्यका संरचनाभिन्न आफ्ना संस्थाहरू, जीवन पद्धति तथा आर्थिक नियन्त्रण गर्न पाउने, आफ्नो पहिचान, भाषा र धर्महरू कायम राख्ने र विकास गरी जातिहरूको आकाङ्क्षालाई मान्यता दिँदै तिनको आफ्नो मौलिक मानव अधिकार उपयोग गर्न असमर्थ रहेका र उनीहरूका कानून, मूल्य, परम्परा र दृष्टिकोणहरू हराउँदै गएकोले सांस्कृतिक विविधता एवम् मानव जातिको सामाजिक तथा पर्यावरणीय सामान्यता र अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग र समझदारीमा आदिवासी तथा जनजातिले पुऱ्याएको विशिष्ट योगदान स्मरण गर्दै सन् १९८९ जून २७ मा आदिवासी तथा जनजातिसम्बन्धी महासन्धि, १९८९ पारित गरेको हो।

उक्त महासन्धिको धारा २ (२ख) मा जनताको सामाजिक तथा सांस्कृतिक पहिचान, परम्परा, प्रथा र संस्थाहरूप्रतिको सम्मान राख्दै निजहरूका सामाजिक, सांस्कृतिक अधिकारको पूर्ण कार्यान्वयनको प्रवर्द्धन गर्ने कानुनी प्रावधान छ। त्यस्तै महासन्धिको धारा ५ (क) मा यस्ता जनताका सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक तथा अध्यात्मिक मूल्य तथा प्रचलनहरूलाई मान्यता दिई संरक्षण गरिन व्यवस्थाको उल्लेख छ ((आदिवासी/जनजातिसम्बन्धी महासन्धि, सन् १९८९, पृ.२३१-२३२)।

सोही महासन्धिको धारा २३ (१) मा हस्तकला, ग्रामीण र समुदायमा आधारित उद्योगहरू तथा सम्बन्धित जनताहरूको निर्वाहमुखी अर्थतन्त्र र सिकार खेल्ने, माछा मार्ने, पासो थाप्ने र जम्मा गर्ने जस्ता परम्परागत क्रियाकलापहरूलाई निजहरूको सांस्कृतिक सम्बर्द्धन तथा आर्थिक आत्मनिर्भरता विकासमा महत्त्वपूर्ण तत्वहरूको रूपमा मान्यता दिइने कानुनी व्यवस्था छ (आदिवासी/जनजातिसम्बन्धी महासन्धि, सन् १९८९,

पृ.२३१)पृ. २३९)। महासन्धिको धारा २८ (१) मा सम्बन्धित जनताका बालबालिकालाई व्यवहारिक भएसम्म निजहरूको आफ्नै मातृभाषा वा निजहरूको समूहबाट सबैभन्दा बढी बोलिने भाषामा पढ्न र लेख्न सिकाइने, उपधारा (२) मा ती जनतालाई मुलुकको राष्ट्रिय भाषा वा मुलुकको कुनै एक औपचारिक भाषामा सहज किसिमले बोल्ने अवसर प्राप्त भएको सुनिश्चित गर्न पर्याप्त उपायहरू अपनाइने र सोही धाराको उपधारा (३) मा सम्बन्धित जनताका मातृभाषाको संरक्षण, विकास र अभ्यास र प्रवर्द्धन गर्ने उपायहरू अपनाइने व्यवस्था गरिएको छ। महासन्धिको धारा ३० (१) मा सरकारहरूले सम्बन्धित जनताको परम्परा र संस्कृति अनुरूपका उपायहरूद्वारा तथा खासगरी श्रम, आर्थिक अवसर र शिक्षासम्बन्धी कुरा, सामाजिक कल्याणसम्बन्धी निजहरूका अधिकारका सम्बन्धमा निजहरूलाई जानकारी गराउने उपायहरू अपनाउने प्रावधान छ (आदिवासी/जनजातिसम्बन्धी महासन्धि, सन् १९८९, पृ.२४१-२४१-२४२)।

अभौतिक सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षणसम्बन्धी महासन्धि, २००३

संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय शैक्षिक, वैज्ञानिक तथा सांस्कृतिक सङ्गठन (युनेस्को) ले सन् २००३ अक्टुबर १७ मा फ्रान्सको राजधानी पेरिसमा भएको ३२ औं साधारणसभाले अभौतिक सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षणसम्बन्धी महासन्धि पारित गरेको हो। अभौतिक सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षण गर्ने, सम्बन्धित समुदाय, समूह र व्यक्तिहरूको अभौतिक सांस्कृतिक सम्पदाप्रति सम्मान सुनिश्चित गर्ने; अभौतिक सांस्कृतिक सम्पदाको महत्त्वका बारेमा स्थानीय, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय तहमा एकआपसमा कदरको सुनिश्चितता गर्दै चेतना जगाउने तथा अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग र सहायता उपलब्ध गराउनु यो महासन्धिका मुख्य उद्देश्यहरू हुन् (अभौतिक सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षणसम्बन्धी महासन्धि, सन् २००३, पृ. ७)।

यस महासन्धिअनुसार अभौतिक सांस्कृतिक सम्पदा भन्नाले समुदाय, समूह र व्यक्तिहरूले उनीहरूको सांस्कृतिक सम्पदाको अङ्गका रूपमा मान्यता दिएका उपकरण, वस्तु, कलाकृति तथा सांस्कृतिक स्थल आदि प्रतिनिधित्व, अभिव्यक्ति, ज्ञान र सिपलाई बुझिन्छ। अभौतिक सांस्कृतिक सम्पदा अभौतिक सांस्कृतिक सम्पदाको संवाहकका रूपमा भाषासहितको मौखिक अभिव्यक्ति तथा परम्पराहरू, प्रस्तुति कला, सामाजिक प्रचलन, रीतिरिवाज एवं चाडपर्वहरू, प्रकृति तथा ब्रह्माण्डसँग सम्बन्धित ज्ञान तथा अभ्यासहरू तथा परम्परागत शिल्पकारीताजस्ता विभिन्न विधाहरूमा अभिव्यक्त भएको हुन्छ (अभौतिक सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षणसम्बन्धी महासन्धि, सन् २००३, पृ. ९)।

उक्त महासन्धिले राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा अभौतिक सांस्कृतिक सम्पदाहरूको अभिलेखीकरण र संरक्षणसम्बन्धी प्रावधानमा पक्ष राष्ट्रहरूले अभौतिक सांस्कृतिक सम्पदाहरूको प्रतिनिधिमूलक सूची तथा तत्काल संरक्षण गर्नुपर्ने सूचीमा संरक्षण गर्न पक्ष राष्ट्रले मनोनयन पत्र युनेस्कोमा पेश गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ। अभौतिक सांस्कृतिक सम्पदाको प्रभावकारी सादृष्यता र यसको महत्त्वप्रति चेतना सुनिश्चित गर्न, सांस्कृतिक विविधताको सम्मानका लागि संवादलाई प्रोत्साहन गर्न मानवताको प्रतिनिधिमूलक सूची स्थापना गर्ने, अद्यावधिक राख्ने एवम् प्रकाशन गर्ने व्यवस्था छ भने उचित संरक्षणका उपायहरू अवलम्बन गर्न समितिले तत्काल संरक्षण गर्न आवश्यक अभौतिक सांस्कृतिक सम्पदाको सूची स्थापना गर्ने, अद्यावधिक राख्ने र प्रकाशन गर्ने कानुनी प्रावधान छ। हालसम्ममा विश्वका १८० वटा राष्ट्रहरू यो महासन्धिको पक्ष राष्ट्र भैसकेका छन् भने सन् २०२३ को अप्रिल सम्ममा १४० देशका ६७६ वटा अभौतिक सांस्कृतिक सम्पदाहरू विश्वसम्पदा सूचीमा सूचीकृत भैसकेको अवस्था छ भने नेपालका हालसम्म कुनै पनि अभौतिक सांस्कृतिक सम्पदा विश्वसम्पदा सूचीमा सूचीकृत भएका छैनन्।

नेपालले हालसम्ममा यूनेस्कोका सांस्कृतिक सम्पत्तिको चोरी पैठारी विरुद्धको सङ्घर्षसम्बन्धी अभिसन्धि-१९७०, विश्व सांस्कृतिक र प्राकृतिक सम्पदास्थलको संरक्षणसम्बन्धी अभिसन्धि-१९७२ तथा अभौतिक सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षणसम्बन्धी अभिसन्धि, २००३ लाई अङ्गीकार गरेको अवस्था छ। अभौतिक सांस्कृतिक सम्पदाको दृष्टिकोणले अतिथनी मुलक हाम्रो देश नेपालले उक्त महासन्धिलाई सन् २०१० जून १५ मा अनुमोदन गरी पक्षराष्ट्र समेत भैसकेको छ।

विद्यमान चुनौतीहरू

अभौतिक सांस्कृतिक सम्पदाहरूको संरक्षणका क्षेत्रमा विभिन्न चुनौतीहरू विद्यमान रूपमा देखा परेका छन्। अभौतिक सांस्कृतिक सम्पदाहरूको अध्ययन, अनुसन्धानदेखि तिनको उचित संरक्षण र प्रवर्धनको सम्पूर्ण कार्य सरकारको आधिकारिक एकमात्र निकाय संस्कृति मन्त्रालयको दायित्वभित्र आउँछ। एकातिर प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ लाई बदलिँदो परिवर्तनसँगै समयसापेक्ष रूपमा परिमार्जन गर्नुपर्ने देखिन्छ भने अर्कोतर्फ अभौतिक सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षणसम्बन्धी छुट्टै ऐन र कानूनको तर्जुमा गर्नु अत्यन्त आवश्यक देखिन्छ। विभिन्न अभिलेख/दस्तावेजहरूको अभिलेखीकरण गर्नेदेखि लिएर तिनको संरक्षण र व्यवस्थापन गर्नु आजको आवश्यकता हो। बहुजातिय, बहुभाषीय तथा बहुसांस्कृतिक मुलुकका रूपमा रहेको नेपालका विभिन्न जातिहरूका अभौतिक सांस्कृतिक सम्पदाहरूको वस्तुसूची तयार गरेर अभिलेखीकरण गर्नु, अध्ययन र अनुसन्धान गर्नु अर्को ठुलो चुनौती रहेको छ। अनावश्यक समिति खारेज गर्नु, पञ्चाङ्ग निर्णायक समिति, बौद्ध दर्शन प्रवर्द्धन र गुम्बा विकास समितिलगायतको ऐन बनाएर सञ्चालन गर्नु अर्को महत्त्वपूर्ण सवाल रहेको छ। निकायगत आपसी समन्वय र सहकार्य गरी दोहोरोपना हटाउन पनि उचितकै ठुलो चुनौती भएको छ।

निष्कर्ष

नेपालका अभौतिक सांस्कृतिक सम्पदाहरूको संरक्षणको क्षेत्रमा राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा विभिन्न नीति, ऐन, महासन्धि तथा कानुनी व्यवस्थाहरू रहेका छन्। विविधताको सम्मान, एकता, सामाजिक सांस्कृतिक ऐक्यवद्धता, सहिष्णुता र सद्भावलाई संरक्षण तथा प्रवर्द्धन गर्नुका साथै वर्गीय, जातीय, क्षेत्रीय, भाषिक, धार्मिक, लैङ्गिक र सबै प्रकारका जातीय छुवाछुतको अन्त्य गर्नु नेपालको संविधानको मूलभूत विशेषता हो। देशको सांस्कृतिक विविधता कायम राख्दै समानता एवम् सहअस्तित्वका आधारमा विभिन्न जातजाति र

समुदायको भाषा, लिपि, संस्कृति, साहित्य, कला र सम्पदाको संरक्षण र विकास गर्ने नीति राज्यले अवलम्बन गरेको छ। अतः संविधानले आत्मसात् गरेको सङ्घीयताको मर्म र भावना बमोजिम तिनै तहका सरकारहरूबीच संस्कृति संरक्षण र प्रवर्द्धनका क्षेत्रमा आपसी समन्वय, सहअस्तित्व र सहकार्यको अभिवृद्धि गर्न, परिवर्तित सन्दर्भमा नयाँ सोच र राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवद्धतालाई समेत सम्बोधन गर्न, सम्बद्ध सरोकारवालाहरूबीच आपसी सहकार्य र साभेदारीमा प्रोत्साहन गर्न तथा मौलिक संस्कृतिलाई अक्षुण्ण राख्दै सांस्कृतिक एकता र सहिष्णुता कायम गर्नु सबैको उत्तिकै महत्त्वपूर्ण जिम्मेवारी हुन आउँछ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन (२०५८). www.lawcommission.gov.np
- गुठी सस्थान ऐन (२०३३). www.lawcommission.gov.np
- नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ऐन (२०६४). <https://lawcommission.gov.np>
- नेपाल ललितकला प्रज्ञा प्रतिष्ठान ऐन (२०६४). <https://nafanepal.org/wp-content/uploads/2017/08/nafa-act>.
- नेपाल सङ्घीय तथा नाट्य प्रज्ञा प्रतिष्ठान ऐन, २०६४. C:/Users/Jayanti/ Downloads/ 2019073115 645 54298.
- नेपाल सरकार (२०६३). नेपालको अन्तरिम संविधान. www.lawcommission.gov.np
- नेपाल सरकार (२०७२). नेपालको संविधान. www.lawcommission.gov.np
- नेपाल सरकार (२०७४). 'संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन क्षेत्रसँग सम्बन्धित कानूनको सँगालो'. काठमाडौं : संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय।
- प्रतिलिपि अधिकार ऐन, (२०५९). <https://www.opmcm.gov.np>
- युनेस्को (सन्.२००३). 'अभौतिक सांस्कृतिक सम्पदा संरक्षणसम्बन्धी महासन्धि'. काठमाडौं : नोटीरी पब्लिक।
- राष्ट्रिय संस्कृति नीति (२०६७). संघीय मामिला, संविधानसभा, संसदीय व्यवस्था तथा संस्कृति मन्त्रालय।
- श्री ५ को सरकार (२०६८). राष्ट्रिय मूल नीति. काठमाडौं : श्री ५ को सरकारको छापाखाना।
- सूचना विभाग (२०७३/७४). 'आदिवासी तथा जनजातिसम्बन्धी महासन्धि १९८९'. जनजाति विशेषाङ्क, वर्ष ४२. अङ्क ५. पूर्णाङ्क २२०।
- स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन (२०५५). www.lawcommission.gov.np
- स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन (२०७४). www.lawcommission.gov.np